

А.А. Аладина*

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті,

Тараз, Қазақстан

aladina1950@mail.ru

Ж.Б. Мыханова

педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті,

Тараз, Қазақстан

janar-7171@mail.ru

ҚАЗІРГІ ОРЫС ТІЛІ БОЙЫНША САБАҚТАРЫНДАҒЫ СИНТАКСИСТІК ЖАҢАШЫЛДЫҚТАР

Аңдатпа. Бұл зерттеу өзектілігі қазіргі лингвистикалық ғылымдағы грамматика, оның ішінде синтаксистің сараптамалық түрлеріне назар аударудың белсенділігімен негізделген. Сараптамалық синтаксистік құралымдар мәтін құрылымында нақты экспрессивті түрде қолданылады және тереңдетілген зерттеуді талап етеді. Синтаксис деңгейіндегі экспрессияны талдау көптеген мәселелерді шешуді қарастырады, олардың ішінде тілдің зияткерлік (атаулы, ақпараттық, рационалды, қисынды) және аффектілік салаларының ара қатынасы; тілдің аффектілік саласының тілге немесе сөйлеуге қатысы; аффектілік саласы құраушыларын анықтау (экспрессивтілік, эмоционалды, бейнелілік және т.б.). Белгіленген мәселеге байланысты синтаксис деңгейінде экспрессияны түсінуде екі бағыт ажыратылады. Біріншісі экспрессивтілікті субъективті молдалдықпен байланыстырады. Екіншісі – экспрессияны құрылымды өзгерістермен сүйемелденетін жазбаша тілдің ерекше тәсілі ретінде, оның ішінде синтагматикалық тізбектің бұзылуымен байланыстырады. Синтаксистік бөлшектену ұғымы синтагматикалық проза қағидаттарынан бірқатар ауытқу ретінде түсіндіріледі. Экспрессивті құралымдар ашық қатарды құрайды. Көбінесе оларға парцелляция, сегментация, синтаксистік таралуы бар лексикалық қайталануларды және кейбір басқа құбылыстарды жатқызады. Мақалада лексикалық қайталануы бар құралымдар әр түрлі ракурстан талданады: қайталанатын бірліктердің түйіспелілігі немесе түйіспегендік тұрғыдан, төменгі немесе жоғары синтаксистік деңгейіне қатысымы, таралғандық немесе таралмағандық факторы тұрғыдан, көп рет қайталану және т.б. тұрғыдан. Сонымен қатар, лексикалық қайталану кейіпкердің, сондай-ақ автордың сөзінде көп қызмет атқаратын құрал ретінде сипатталады. Жүргізілген зерттеудің тұжырымдамасы заңды: негізгі тақырыптық-қисынды ақпарат көзқарасы тұрғысынан артық лексикалық қайталану шығарманың мәтінді кеңістігін нақтылайтын тиімді, бейнелі құрал болып табылады.

Тірек сөздер: экспрессивтік синтаксис, экспрессивтік синтаксис құралымдары, лексикалық қайталану, синтаксистік таралуы бар лексикалық қайталану, қайталану экспрессивтілігіне әсер ететін факторлар, синтаксистік деңгей.

Кіріспе. Синтаксис курсы көбінесе дәстүрлі, «классикалық» синтаксис жетістіктеріне сүйене отырып бағдар алады. Оқушылар мен студенттерде синтаксистік талдау дағдылары И.С. Тургенев, Л.Н. Толстов, Ф.М. Достоевский, А.П. Чехов және тағы басқа жазушылар шығармаларының классикалық үлгілерін негізінде қалыптасады.

Қазіргі көркем әдебиеті (прозаның, поэзияның, драматургияның), публицистика мен мерзімді баспасөз мәтіндеріне жүгіну орыс тілінің синтаксистік құрылысында құрылымдық және де стилистикалық сипаттағы өзгерістердің болып жатқанын көрсетеді. Сабақтарда синтаксистің алдыңғы қатарлы үрдістерін оқыту орыс тілінің барлық байлығы мен стилистикалық әр алаундылығын көрсетуге, қазіргі мәтіндердің филологиялық талдауын орындап шығуына, синтаксистік инновациялар әсерімен өзгеріп жатқан қазіргі пунктуациясын ұғынуға көмектеседі.

Қазіргі лингвистикалық дидактика мамандары синтаксистік инновацияларына, ең алдымен, экспрессивті синтаксисті жатқызады. Экспрессия ұғымы тілдің барлық деңгейлеріне әсерін тигізеді, әсіресе лексикалық және синтаксистік. Бұл ұғым бірнеше мәселелердің талдауын талап етеді: 1. бір жағынан, зияткерлік (номинативтік, ақпараттық, рационалдық, логикалық), ал екінші жағынан, тілдің аффективтік салаларының ара қатынасы; 2. тілдің немесе сөздің аффективтік саласына тиесілілігі; 3. аффективтік саланың құрамдасын анықтау (экспрессивтік, эмоциялық, бейнелілік және т.б.).

Бірінші мәселені Ш. Балли қойды. Ол аффективті факторды әрбір сөз пікірінің міндетті бөлшегі деп есептеді. Ш. Балли үшін тілдегі аффективтік пен зияткерлікті айыру шешуші маңызға ие болды [1, 20]. Тілдің екі салаларының мәнісін Ш.Балли аффективтік зияткерлікке (атаулық) кездейсоқтықтың, факультативтіктің қатпарлануы емес, ал міндетті болып табылады деп қарастырды. Ш.Балли сөзді «бейнелеу құралдары жүйесі, бір мерзімді ойлау актісі ретінде қарастырды; олар сыртқа қараған осы ойлау актілерінің басқа жағын білдіреді» [1, 29]. Аффективтікті конституациямен байланыстырып, Ш.Балли оны сөздің тиесілілігі деп есептеді, сондай-ақ ол аффективтік фактілер мен идеяларды ықтимал түрде түрлендіруі мүмкін деп аңғарды, ал бұл тілге қатысты болуы керек.

В.Матезиус атаулық пен экспрессивтікті (өзі осылай атаған) тілдің жүйесінен ажыратпай, атаулық акт үшін аясы болып жалпы тілдің сөздік қоры табылатынын, ал сөйлеуші атаулық актісіне өз қатынасын білдіретін тұлғажасам акт үшін – сөйлем үлгілері [2, 205]. Ш.Балли мен В.Матезиустың көзқарастарын салыстыра отырып, аффективті (экспрессивтік) фактор мен оның зияткерлікпен ара қатынасы қаншалықты әр түрлі түсіндірілетіні байқалады.

Қазіргі зерттеушілер сөз пікірінің аффективтік жағын көбінесе сөзге емес, тілге қатысты деп көрсетеді. Мәселен, Г.А. Золотова орыс тілі сөйлемдерінің әр түрлі түрлерін сөз регистрлары (бейнелеу, ақпараттық, волюнтаривтік, реактивтік) бойынша үйлестіріп, сөйлемнің синтаксистік өрісінде орталық орын алатын негізгі үлгілерді әр түрлі

регистрлерде кең қолдану мүмкіндігін атап көрсетеді. Автор экспрессивтік-коммуникативтік түрлену деп тек белгілі сөз регистрлерінде пайдаланылатын сөйлемнің жеке құрылымдық үлгілерін атайды. Мысалы, *Ал пайтшайым сықылықтап, иықтарын көтеріп* (Пушкин) – *Ал патшайым сықылықтап бастады* үлгісінің экспрессивтік-коммуникативтік түрленуі [3, 20].

Ең қиын мәселе – ол тілде аффективтік фактор құрамының мәселесі. Аффективтік экспрессивтікке теңдестіріледі (Ш. Балли). Алайда, жиі аффективтік эмоционалдыққа теңдестіріледі. Бір-бірімен қиын сәйкес келетін ұғымдар қатары пайда болады: аффективтік, экспрессивтік, эмоционалдық, сонымен қатар бағалау, бейнелілік, стилистикалық бояу және т.б. Тілдегі экспрессивтік пен эмоционалдың ажырауын Е.М. Галкина-Федорук жүргізді. Ол экспрессия эмоциясыз мүмкін деп көрсеткен «...тілде эмоцияны білдіру әрқашан экспрессивті, бірақ экспрессия тілде әрқашан эмоционалды емес» [4, 85]. Осыдан шығатыны, экспрессивтік ұғымы эмоционалдық ұғымынан кеңірек екенін көрсетеді. Г.Н. Акимова эмоционалдық пен экспрессивтікті ажыратуда негізгі деп, бір жағынан, эмоцияның еріксіздігі, абайсыздығы деп есептейді, өйткені ол сезіммен байланысты, ал екінші жағынан, сөйлеуші (жазушы) белгілі тілдік құралдарын (бұл осы құралдардың тілде дайын түрде болуын қарастырады) біле тура пайдаланғанын сезінген кезде экспрессияны әсер ету құралы ретінде берілгендігі деп есептейді [5, 83].

Қазіргі лингвистер жұмыстарында экспрессивтік синтаксистің жалпы сұрақтары қойылған және оның жеке көріністерінің сипаттамалары берілген. Арнайы синтаксистік құралымдары синтаксистік бөлінуі, яғни синтаксистік

байланыстарының тұрақты морфологиялық көрсеткіштерімен ұйымдастырылған сөзтұлғасының синтаксистік тізбегінің бұзылуы деп атауға болатын сол синтаксистік негізінде негізделеді. Экспрессивтік құралымдар ашық қатарды құрайды. Көбінесе оларға парцелляция, сегментация; синтаксистік таралуы бар лексикалық қайталану; монологтық сөздегі сұрақ-жауап құралымдары; атаулық сөйлемдер (көбінесе атаулық сөйлемдер тізбегі); қыстырынды құралымдар; сөзорнала-сымның ерекше жағдайлары және т.б. Г. Н.Акимованың ойы бойынша, экспрессивтік құралымдардың «мәтіндік мінез-құлқысы» бірнеше бағыттарда көрінеді:

1. Экспрессивтік құралымдары көмегімен ерекше, көбінесе ақпаратты беру үнемді формасы.

2. Біртұтас сөйлемнің орнына экспрессивтік синтаксистік құралымдарды пайдалану барысында «бастапқы» синтетикалық нұсқасымен салыстырғанда барлық экспрессивтік құралымдардың коммуникативтік және атқарымдық мүмкіншіліктерін жоғарлайтын екі және одан көп сөз пікірлерін көреміз.

3. Экспрессивтік құралымдары экспрессияны бүкіл микромәтінге таратады. Бұл, ең алдымен, тілдің жазбаша түрінің белгілі атқарымдық түрлерінде (көркем прозасы мен публицистикада) экспрессивтік құралымдарының болуында, сонымен қатар сөзастарын жасауда.

Синтаксистік құрылымдарының экспрессивтігін күшейту үшін синтаксистік экспрессияның лексикалық семантикасымен байланысы өте маңызды. Лексикалық семантика көзқарасы тұрғысынан қолданылатын лексика экспрессивтікке жататыны екіталай, бірақ тиісті синтаксистік

құралымына енгізіліп, ол синтаксистік экспрессияға «жұмыс істейді».

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеуді орындау үшін келесі әдістері қолданылды:

- ғылыми талдау әдісі қазіргі публицистикалық мәтінде экспрессивтік синтаксисті зерттеу мәселесі бойынша теориялық әдебиетті зерттеу және жүйелеуді қарастырады;

- салыстырмалы талдау әдісі әр түрлі уақыт мерзімдерінің газеттер атауында синтаксистік құралымдары болуының салыстырмалы сипаттамасын орындау үшін қажет;

- құрылымдау әдісі қазіргі публицистикалық мәтін синтаксисінде экспрессивтік құралымдарының атқарымдық ерекшеліктерін жүйелейді;

- модельдеу әдісі қойылған міндеттерді шешу үшін алынған мәліметтер негізінде автордың көзқарасын жұмыста көрсету үшін пайдаланылады.

Зерттеу нәтижелері. Экспрессивтік құралымдар қатарында нық орынды синтаксистік таралымы бар лексикалық қайталану алады. Лингвистикалық әдебиетінде осындай құралымдарға артық деген дәреже берілген, себебі оларда бірнеше рет қайталанатын ақпарат болады. Сонымен қатар, қайталануы бар құралымдардың артықшылығын есте сақтау қажет, себебі экспрессивтік сипаттағы қосымша ақпаратты білдірумен байланысты.

Жоғарыда айтылған пікірлерге байланысты В.М. Шукшиннің әңгімелеріне жүгінейік: 1. *Әй, жастықты, әй, жастықты* бүлдірдің-ай! *Өзім жуам гой!.. Кірін кетіремін! Кетіремін кірін*, қисық мұрын! Ал екі қабырға *менікі* болады! *Менікі! Менікі!..* (В. М. Шукшин. Микроскоп); 2) Ал сіз *дәрекі сөйлемеңіз* бұл жерде, *дәрекі сөйлемеңіз!* Көздері ашуға толады да, бастайды. (В.М. Шукшин. Етіктер); 3) –

Менің қағазым еді гой! – қатты дауыспен әпенді сөз қатты! – Әй, шешен-ай! Қағаз менікі гой! (В.М. Шукшин. Әпенді).

Келтірілген мысалдарда негізгі, тақырыптық-қисынды ақпаратты көрсету көзқарас жағынан өте артық қайталанулар эмоционалды-экспрессивтік мәндерді беруге ықпал етеді. Мәселен, бірінші мысалда қайталану арқасында кінәлау және сын-қатер экспрессия беріледі; екіншісінде – қауіп-қатер экспрессиясы; үшіншісінде қайталану сендіру модальдығы мен өкіну экспрессиясын беруге ықтимал етеді.

Қайталанулар таксономиясы не қайталанатын (қандай тіл деңгейіне қайталанатын бірлік жатады), немесе қалай қайталанатын (сөз пікірі құрылымында қайталанатын бірлік қандай орын алады). Бірінші тәсілдің жүзеге асырылуы дыбыстық, лексикалық (сөздік), грамматикалық (морфемалардың, құралымдардың қайталануы), семантикалық. Екінші тәсіл жай (тікелей), жиектеу, қармау, анафора, эпифора және т.б. Қайталану экспрессивтілігіне әсер ететін факторларға қайталанып жатқан бірліктердің түйіспелігі немесе дистанттығы жатқызады, яғни аралық немесе аралық емес орны; екіншіден, қайталанып жатқан бірліктердің төменгі синтаксикалық деңгейіне жатуы (сөзтұлға және сөз тіркестері деңгейі) немесе жоғарғысына (предикативтік бірліктер деңгейі).

Қайталанудың түйіспелігі мен предикативтік деңгейіне қатыстылығы экспрессивтіліктің өте жоғары дәрежесін қамтамасыз етеді. Қайталануларды экспрессивтік шкаласына орналастырайық: поляр үйектерін, бір жағынан, предикативтік бірліктердің түйіспе қайталануымен көрсетілген, ал екінші жағынан – предикативтік емес бірліктердің түйіспеген қайталануымен.

Белгіленген шекті нүктелер арасында предикативтік емес бірліктердің түйіспе қайталануы (сөзтұлға, сөзтіркестері) және предикативтік бірліктердің түйіспеген қайталануы. Қайталанудың әр түрін мысалдармен дәлелдейік.

1. *Предикативтік бірліктердің түйіспе қайталануы*: 1) *Қуып жет оны! Қуып жет! .. Төменге қарай итер! Осылай, осылай...Сен не тұрып қалдың?! Сен не тұрып қалдың?! (В. М. Шукшин. Тұғыр); 2) Осы ғой менің өмірім...Көрдің бе? Адамда қаншалықты ашу бар!..Қаниша ашу! (В. М. Шукшин. Әпенді).*

2. *Предикативтік емес бірліктердің түйіспе қайталануы*: 1) *Аа?!-деп айқайлап, ол терезеге көрсетті. Бізге, бізге, уақыт жұмыс істейді! (В. М. Шукшин. Ажырату); 2) Бұл мен сендерге, сендерге, -деді Аркашка.-байғұстар - оларды алдады. Ия, сендерді алдайсың!..Алаяқтар. (Билейтін Шива).*

3. *Предикативтік бірліктердің түйіспеген қайталануы*: 1) *Пәтер өте әдемі. Пәтер көріп үлгерді. Пәтер өте әдемі. (В. М. Шукшин. Нұсқа); 2) Қорша! Тиіп көр, ұятсыз сенің бетін!.. Тиіп көр! (В. М. Шукшин. Мықты ер).*

4. *Предикативтік емес бірліктердің түйіспеген қайталануы*: 1) *Жарғақ бас оқырман өзінің жасанды жағын іздеуде. Әпенді де белдігін шешіп, іздей бастады. – Мынау ма?! – қуанып айқайлады ол. Солай берді... Оны қайда қайнатамын?! Қайда?! (В. М. Шукшин. Әпенді); 2) Не үшін мен сонша осындаймын? – іші ашып міңгірледі ол, сарайда отырып. – Аңғару керек қой: түсінбейді ғой ол, түсінбейді халық шығармашылығын (В. М. Шукшин. Әпенді). Сонымен қатар, жеке мәнмәтіне қатаң тәуелділіктен тыс қайталану экспрессивтілігіне әсерін тигізетін тағы да бір факторды ескеру қажет: синтаксистік қатарындағы қайталанулар саны: көп реттік қайталану ең көп экспрессивтік қуатқа ие: 1) –*Кет!**

–деп Зоя қатты ашумен айқайлап, күйеуін, дерматин қаптаған есікке сияқты, кең кеудесіне ұрды. – *Кет! Сілімтіктер!..Арсыз! Сілімтіктер! Сілімтіктер!* (В. М. Шукшин. Тұғыр); 2) –Ал, жауыздарға, Люсьен, біз өзіміз – қасқырмыз. Бірақ *жанын, жанын... Жылап тұр.* Тынышталдырайық, Егорушка, тынышталдырайық. Мен сиқыршымын ғой, мен өзімнің барлық сиқырымды саламын...- Жоқ, ол жылап жатыр!-қатты ашуланып Егор айтты. – *Жылап жатыр!* Ол жақ оған тар, *жылап жатыр!* – деп, көйлегін жыртып жіберді (В. М. Шукшин. Қызыл бүрген).

Сандық факторды ескеру лексикалық қайталанудың төрт түрінің әрқайсысы ішінен қосарланған және көп реттік қайталануларды бөліп, жіктелу қатарын талдап тексеруге мүмкіндік береді.

Сонымен, толық жіктелу қатарын төмендегі алгоритм арқылы көрсетуге болады:

Қайталанатын бірліктердің қандай да бір сөз табына жатуы, сөйлемдердің қандай да бір түріне де жатуы, сондай-ақ қайталанатын бірліктердің лексикалық толықтыру сипаты сияқты қайталанулардың осындай сапалы жақтарына қатысты айтсақ, онда олар тек қайталанулар экспрессивтілігі дәрежесіне ғана әсер тигізіп қоймай, қаншалықты оның мағынасына (семантикасына) әсерін тигізеді де және қайталанулардың түрленген сөздік қызметін анықтауда ескерілуі қажет.

Лексикалық қайталану – көп функционалды құбылыс. Қолданыстың нақты жағдайларынан ең ортақ және ең жалпыланған қайталанудың күшейту-шығарушы қызметі осы құбылыстың ерекше, ең жоғары қызмет ету сөз деңгейі болып табылатын сияқты, ал басқа қызметтері нақтылаудың деңгейі болып табылады. Шукшин мәтіндерінің синтаксистік ұйымдастырылуының

талдауы кейіпкерлердің сөздерінде және баяндау сөздерінде қайталану 4:1 ара қатынаста қолданылатынын көрсетті.

Кейіпкерлердің сөздерінде қайталанулардың қолдану белсенділігі ауызекі тіл синтаксисі, ауызекі тіл экспрессияның суырып салмасымен ескеріледі. Шукшин мәтініндегі лексикалық қайталанудың ең айқын мысалын талдаймыз. В. М. Шукшиннің «Сыншылар» атты әңгімесі үзіндісінде лексикалық қайталану екі кейіпкердің – Петяның атасы мен Петяның әкесінің сөздерінде байқауға болады:

Тимофей атаның сөзі: - Сен маған жымия күліп тұрсын ба? Ал мен саған бір-ақ сөз айта аламын! Жымия күлгендей-ақ! Сен маған жымия күлесің, ал мен саған – бір-ақ сөз!..Мен саған сөз айтам, ал сен болсаң аузыңды жабасын.

Петя әкесінің сөзі: Сен маған мұрша таптың, мұрша таптың, әке. Мұрша таптың сен маған... Мұрша таптың, талма ауру алсын сені, мұрша таптың...Құаныштан мұрша таптың сен маған...

Әңгіме құрылымында кейіпкерлердің ілікпе сөздері кейіпкерлердің қандай да бір әрекетін білдіретін баяндау сөзімен бөлінген.

Тимофей атаның ілікпе сөздері «қала адамына» айтылған, ал Петя әкесінің ілікпе сөздері Тимофей атаға айтылған. Ілікпе сөздері жауапсыз қалғандықтан, әрбір кейіпкер сөздері құрылымындағы лексикалық қайталанудың түйіспелігі туралы айтуға болады.

Кейіпкерлер ілікпе сөздеріндегі лексикалық қайталану сөйлеушілердің экспрессиясын білдіреді: Тимофей атаның ілікпе сөздерінде ашудың қысуы мен қорқыту экспрессиясы нақты байқалады; Петя әкесінің ілікпе сөздерінде – өкініш пен жасырын қорқыту. Айта кету керек, әңгіменің шарықтау көрінісінде де – ауыл

тұрғынының қала адамына қарсы қайғылы бүлік - экспрессивтік лексикалық қайталану байқалады. Бұл көріністе шегіне дейін екі сана, екі дауыс, екі мінез – ауылдық және қалалық –шиелініс кернеген. Шиелініс трагикомедиялық шешім табады: ата теледидарды сындырады, ал үйіндегілер оны «айықтырғышқа» жібереді.

Кейіпкерлердің ілікпе сөздеріндегі экспрессия градациялық ретінде көрсетілген, бұл қайталанатын элементінің семантикалық-сындарлы өзгерістерінде білінеді. Әрбір кейіпкердің сөзіндегі осы өзгерістерді бақылайық:

Тимофей ата сөзіндегі: - Сен маған жымия күліп тұрсын ба? Ал мен саған бір-ақ сөз айта аламын!.. - ≥Жымия күлгендей-ақ! Ал сен қолыңа балта ұстап көрдің ба? -≥Сен маған жымия күлесің, ал мен саған – бір-ақ сөз!..Мен саған сөз айтам, ал сен болсаң аузыңды жабасын.

Экспрессия өрбуі келесіде білінетіні мәлім: (- Сен маған жымия күліп тұрсын ба? -≥ Жымия күлгендей-ақ! -≥ Сен маған жымия күлесің...); сұраулы интонациясының лептімен ауысуы ((- Сен маған жымия күліп тұрсын ба? -≥ Жымия күлгендей-ақ!), мұнда етістіктің грамматикалық формасы өзгереді (күліп тұрсын ба- күлгендей-ақ); құралымдардың бөлшектенуі (Ал мен саған бір-ақ сөз айта аламын! -≥... ал мен саған – бір-ақ сөз!..); қайталанатын сөзтұлғаның инверсиялық реті (... ал мен саған – бір-ақ сөз!.. - ≥ Мен саған сөз айтам...).

Баяндау сөзде жайғасымдық-лексикалық қайталану өзіндік емес төл сөзіне сілтеуі мүмкін. Мәселен, «Қызыл бүрген» атты киноповесінде бас кейіпкер «махаббат сәтсіздігіне» ұшырап, сөгіп сөйлеп шықты: - *Әлі ай, қанишық!.. Қалай ақымақтанды!..* Ал әрі қарай, баяндау сөзінде екі рет қайталанатын (бір диалог аралықпен): *Терезелерге ай қадалды.* Баяндау сөзі құрылымындағы бұл

қайталау «махаббат» пен
ұйқысыздықтан азаптанған Егор
Прокудин атты кейіпкердің
экспрессиясын білдіреді.

Басқа мысалда баяндау сөздегі
жайғасымдық-лексикалық қайталану
бейнелеу қызметін атқарады:
«Таңқұрай» бәрі жиналды. Гитара
ұстаған әдемі жас әйел *отырды*.
Телефон жанында бульдогқа ұқсаған зор
денелі маңдай *отырды*, көз алмастан
телефонға қарады... Аяқтары жартылай
жалаңаш тағы төрт қыз *отырды*... Кең
орындықта фужержан шампан ішіп,
тістері қап-қара Губошлеп *отырды*...
Тағы бес-алты жас жігіттер әр жақта
темекі шегіп немесе әшейін-ақ *отырды*
(В. М. Шукшин. Қызыл бүрген).

Мәтіннің бұл үзіндісі синтаксистік
кезең болып ұйымдастырылған. Мұнда
бастамасы алғашқы сөйлем болып
табылады; әрі қарай тұрақты көрініс
бейнеледі, кезеңнің бұл бөлігінің әрбір
сөйлемі *отырды* деген сөзімен
аяқталады; кезең қайталанатын
элементтің орны өзгерісімен аяқталады
(бастапқы орны - интержайғасым).
Бейнелеу қызметінен басқа
жайғасымдық-лексикалық қайталану
кейіпкерлердің «естен айырылу» күйін
көрсетеді, яғни жанама-психологиялық
қызметін атқарады.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.
Сонымен, орындалған зерттеу жұмысы
бойынша келесі алынған нәтижелерге
тоқталайық:

1. Экспрессия семантикалық
категория ретінде адресатқа әсер ету
қызметі негізгі болып табылады, одан –
адресанттың белгілі тіл құралдарының
(лексикалық, синтаксистік) әдейі
пайдалануы.

2. Синтаксистегі экспрессивтік
синтаксистік жіктелуіне негізделетін
жазбаша тілдің арнайы тәсілі ретінде
түсіндіріледі.

3. Экспрессивтік синтаксистік
құралымдар ашық қатар болып
табылады; парцелляция, сегментация,
синтаксистік таралымы бар лексикалық
қайталану, қыстырынды құралымдар,
сөздердің инверсивтік қатары сияқты
экспрессивтік синтаксистік құралымдар
лингвистикада ғылыми анықтамаға ие
болды.

4. Экспрессивтік синтаксистік
құралымдар көмегімен қағида бойынша
ақпараттың үнемді берілуіне қол
жеткізіледі, экспрессия бүкіл
микромәтінге таралады.

5. Синтаксистік экспрессия
лексикалық семантикасымен
байланысты (антропоорталық мағынасы
басым).

6. Экспрессивтік синтаксистік
құралымдар жүйесінде қайталанатын
синтаксистік орны біркелкілігі мен
олардың лексикалық толымдылығына
ұқсастығын қарастыратын
жайғасымдық-лексикалық қайталану
ерекше бір түрін көрсетеді.

7. Негізгі, тақырыптық-
қисынды ақпаратты білдіру көзқарасы
жағынан артық қайталанулар
эмоционалдық-экспрессивтік
мағыналарды беруге ықпал етеді.

8. Жайғасымдық-лексикалық
қайталанулар бірнеше түрге бөлінеді:

- предикативтік бірліктердің түйіспе
қосарланған қайталануы
- предикативтік бірліктердің
түйіспеген қосарланған қайталануы
- предикативтік бірліктердің көп
реттік қосарланған қайталануы
- предикативтік бірліктердің
түйіспеген көп реттік қайталануы
- предикативтік емес бірліктердің
түйіспе қосарланған қайталануы:
- предикативтік емес бірліктердің
түйіспеген қосарланған қайталануы
- предикативтік емес бірліктердің
көп реттік қосарланған қайталануы

- предикативтік емес бірліктердің түйіспеген көп реттік қайталануы

9. Жайғасымдық-лексикалық қайталану көркем әдіби тілінде көп кездеседі. Бұл экспрессивтік-бейне бастамасының белсенділігімен негізделген.

10. Жайғасымдық-лексикалық қайталанудың негізгі қызметі – күшейткіш-шығару қызметі – сөйленімнің өзекті мүшелену бөлшектерін бөлінудің қосымша құралы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді; өзекті мүшелену құралы ретінде жайғасымдық-лексикалық қайталанудың типті қызметіне келесі жатады:

- рема мен оның бөліктерін белгілеу;

- тақырып пен оның бөліктерін белгілеу; мұнда тақырыптық бөлікті белгілеуге қарағанда рема мен оның бөліктерін белгілеу жиі болады.

11. В.М. Шукшиннің көркем прозасындағы жайғасымдық-лексикалық қайталанудың қызметін талдау осы тәсілдің келесі қызметтерін анықтауға мүмкіндік береді:

- баяндау сөзі құрылымында «бөтен» элемент ретінде қабылданатын кейіпкердің экспрессивтік ауызекі тіліне еліктеу;

- бейнелеу қызметі;

- жанама-психологиялық қызметі;

- желілі-құрылыс қызметі;

- ырғақты қызметі.

Экспрессивтік синтаксис жүйесіндегі жайғасымдық-лексикалық қайталану құбылысы әрі қарай тереңдетілген зерттеуді талап етеді.

Қорытынды.

1. Мақалада «таза», «нөлдік» қайталану және де сөз пікірдің қандай да бір элементі жай ғана қайталанып емес, ал қайталанатын элементті сүйемелдейтін әр түрлі таратушыларында енгізілген жаңы мазмұнмен байытылып қайталаңады.

Осыған байланысты соңғысы қисынды салмақтық пен маңыздылыққа ие болады.

2. Қайталанатын сөзтұлғасы сөйлем құрылымының факультативтік бөлшегі болып табылады және көп жағдайда оның құрамынан алынып тасталады немесе сөз тәртібінің өзгеріссіз, немесе соңғысының азғантай өзгертілуімен. Қайталанудың облигаторлығы / факультативтілігі бірқатар факторларымен белгіленеді, оның ішінде ең маңыздысы қайталанатын сөзтұлғасының түйіспелігі / қашықтылығы. Қашықтық қайталану аясында алып тасталу мүмкіндігі қайталанатын бірліктердің қашықтық деңгейіне байланысты.

3. Сөйленім құрылымында қайталанатын сөзтұлғаларды пайдалану синтаксистік тізбектің бұзылуы, ажырауы болып табылады. Бұл синтетикалық типтегі бірыңғай синтаксистік құрылымы болып табылатын ақпаратты бөліп беруге мүмкіндік береді.

4. Лексикалық қайталануы бар құралымдар экспрессивтік синтаксистің осындай тәсіліне қарсылық білдіреді. Мұнда лексика мен грамматиканың қасиеттері тығыз өзара әрекетте, өзара байланыста болады. Экспрессияның деңгейі қайталанатын сөзтұлғасының түйіспелігі/қашықтылығы, қайталанудың реттілігімен анықталатынын қайталануы бар құралымдардың синтаксистік талдауы көрсетті. Жалпы, көп реттік қайталанулар екі реттіктеріне қарағанда экспрессивтілігі жоғары. Бұл экспрессияға тән функционалдық стильдерінде пайдалану барысында көрінеді. Синтаксистік таралу сипаты да маңызды болып табылады. Қайталанатын сөзтұлғасы азырақ толық болған сайын, экспрессивтік қызметін жүзеге асыру үшін көбірек сәйкес.

5. Лексикалық қайталану қандай да бір функционалдық стиліне қатысты болмайды. Бірақ оны пайдалану жүйелілігі көзқарасы бойынша, бір жағынан, қайталануы бар құралымдары жиі қолданатын көркем әдебиеті мен публицистика тілі, ал екінші жағынан, жоғарыда айтылған құбылыстар көп таралмаған ғылыми стилі қарама қарсы қойылған. Жоғарыда көрсетілген стильдеріндегі лексикалық қайталануы бар құралымдарды пайдаланудағы айырмашылықтар функционалды маңызды, себебі мақсатты әсер ету ұстанымы бар жазба тілінің түрлерінде экспрессия элементерін іздеу қажет (көркем әдебиеті, публицистика). Оларға

қатысты лексикалық қайталану экспрессивті стилистикалық құралы болып табылады.

Лексикалық қайталанулары бар құралымдардың функционалды сипаттамасы лингвистикалық стилистиканың осы тәсілі көпфункционалдыққа жататынын анықтады, себебі оқырманға логикалық және/немесе эмоциялық сипаттағы күшейтілген ерекше әсерінде болатын басым экспрессивтік-бөлінетін қызметіне қатар қайталану бірқатар құрылымдық-ақпараттық, семантикалық - стилистикалық қызметтерін орындайды. Бұл жеке автордың өзіндік мәнерін зерттеуге қатысты көрсетілген тізім.

References

1. Балли, Ш. Жалпы лингвистика және француз тілінің мәселелері [Мәтін] / Ш.Балли - М., 1955. – 412 б.
2. Матезиус, В. Тіл және стиль [Мәтін] / В. Матезиус В. – Прага лингвистикалық үйірме, М., 1967. – 212 б.
3. Золотова, Г.А. Синтаксистің коммуникативтік аспектілері [Мәтін] / Г.А. Золотова - "Наука", М., 1982. – 363 б.
4. Галкина-Федорук, Е. М. Тілдегі экспрессивтілік пен эмоционалдық туралы [Мәтін] / Е. М.Галкина-Федорук // Тіл білімі бойынша мақалалар жинағы: - М., Наука, 1958. – 103-124 бб.
5. Акимова, Г. Н. Орыс тілі синтаксисіндегі жаңашылдық [Мәтін] / Г. Н. Акимова – Высшая школа, М., 1990. – 166 б.
6. Шукшин, В. Бір томдағы әңгімелердің толық жинағы [Мәтін] / В.Шукшин – Эксмо, М., 2012. – 942 б.

А.А. Аладьина*, Ж.Б. Мыханова

Таразский университет им. М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан

СИНТАКСИЧЕСКИЕ НОВШЕСТВА НА УРОКАХ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Актуальность данного исследования обусловлена активностью внимания к экспертным видам грамматики, в том числе синтаксиса, в современной лингвистической науке. Экспертные синтаксические построения используются в текстовой структуре четко выразительно и требуют углубленного изучения. Анализ экспрессии на уровне синтаксиса предусматривает решение многих задач, среди которых соотношение интеллектуальной (именной, информационной, рациональной, логической) и аффективной сфер языка; отношение аффективной сферы языка к языку или речи; определение составляющих аффективной сферы (выразительность, эмоциональность,

образность и др.). В зависимости от поставленной задачи различают два направления в понимании экспрессии на уровне синтаксиса. Первый связывает выразительность с субъективной Молдавицей. Второй-связывает экспрессию как особый способ письменной речи, сопровождающийся структурными изменениями, включая нарушение синтагматической цепи. Понятие синтаксической фрагментации трактуется как ряд отклонений от принципов синтагматической прозы. Выразительные средства образуют открытый ряд. Чаще всего к ним относят лексические повторы с парцелляцией, сегментацией, синтаксическим распределением и некоторые другие явления. В статье анализируются составы с лексическим повторением с разных ракурсов: с точки зрения связности или сопряженности повторяющихся единиц, с точки зрения причастности к нижнему или высшему синтаксическому уровню, с точки зрения фактора распространенности или нераспространенности, с точки зрения многократного повторения и т. д. Кроме того, лексическое повторение описывается как инструмент, который выполняет большую функцию в речи персонажа, а также автора. Концепция проведенного исследования закономерна: избыточное лексическое повторение с точки зрения основной тематико-логической информации является эффективным, образным средством, уточняющим текстовое пространство произведения.

Ключевые слова: выразительный синтаксис, средства выразительного синтаксиса, лексическое повторение, лексическое повторение с синтаксическим распределением, факторы, влияющие на выразительность повторения, синтаксический уровень.

A. A. Aladyina, Zh. B. Mykhanova - M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

SYNTACTIC INNOVATIONS IN THE LESSONS OF THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE

Abstract. The relevance of this study is justified by the activity of attention to the expert types of grammar, including syntax, in modern linguistic science. Expert syntactic formations are used in the structure of the text in a clear expressive form and require in-depth study. The analysis of expression at the syntax level provides for the solution of many problems, among which the relationship between the intellectual (nominal, informational, rational, logical) and affective spheres of language; the relationship of the affective sphere of language to language or speech; identification of the components of the sphere of affect (expressiveness, emotionality, imagery, etc.). Depending on the designated problem, two directions are distinguished in understanding expression at the syntax level. The first associates expressiveness with subjective abundance. The second relates expression as a special way of written language, accompanied by structural changes, including a violation of the syntagmatic chain. The concept of syntactic fragmentation is interpreted as a number of deviations from the principles of syntagmatic prose. Expressive formations form an open row. Most often, they include lexical repetitions with parcel, segmentation, syntactic distribution, and some other phenomena. The article analyzes formations with lexical repetition from different angles: from the point of view of connectedness or non-connectedness of repeating units, from the point of view of the presence of a lower or higher syntactic level, from the point of view of the factor of prevalence or non-

proliferation, from the point of view of repeated repetition, etc. In addition, lexical repetition is characterized as a tool that performs a lot of functions in the speech of the character, as well as the author. The concept of the conducted study is legitimate: from the point of view of the main thematic-logical information, excessive lexical repetition is an effective, figurative tool that clarifies the textual space of the work.

Key words: expressive syntax, expressive syntax formations, lexical repetition, lexical repetition with syntactic distribution, factors affecting the expressiveness of repetition, syntactic level.

25.04.25 ж. баспаға түсті.

11.05.25. ж. түзетулермен түсті.

30.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Аладьина, А.А. Қазіргі орыс тілі бойынша сабақтарындағы синтаксистік жаңашылдықтар [Мәтін] / А.А. Аладьина, Ж.Б. Мыханова // Dulary University Хабаршысы. – 2025.- №2 – Б. 8-18
<https://doi.org/10.55956/YKWY9857>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).